

Maria Marczevska-Rytko

Populizm a procesy modernizacyjne na gruncie latynoamerykańskim

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K, Politologia 23,
289-304

1995/1996

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Zakład Ruchów Politycznych Wydziału Politologii UMCS

MARIA MARCZEWSKA-RYTKO

*Populizm a procesy modernizacyjne na gruncie
latynoamerykańskim*

Populism and Modernizing Processes in Latin America

Urbanizacja stymulowana przez wzrost gospodarczy w ostatnich dekadach dziewiętnastego wieku stworzyła warunki do mobilizacji mas i socjoekonomiczne przesłanki do wyłonienia się populizmu na początku XX wieku.¹ Na powstanie ruchów populistycznych wpłynęły także fluktuacje w gospodarce międzynarodowej, powodujące spadek wielkości produkcji krajowej i finansów państw Ameryki Łacińskiej. W sytuacji, gdy gospodarki nastawione na wydobycie surowców wstrząsane były przez siły rynkowe, wyłoniły się możliwości mobilizacji mas przeciw tradycyjnym klasom wyższym i polityce leseferyzmu.

Depresja gospodarcza natomiast wywoływała protesty w regionach zaniedbanych pod względem uprzemysłowienia. Mieszkańcy takich regionów na ogół mieli poczucie eksploatacji przez nowo powstałe kapitalistyczne monopole. Podobne perturbacje w światowej gospodarce pojawiły się wraz z I wojną światową (na przykład w Chile), z depresją lat trzydziestych (zwłaszcza w Peru i Brazylii) oraz wraz z II wojną światową (przede wszystkim w Argentynie). W tym sensie populizm stanowił reakcję na rozszerzający się kapitalizm.

¹ G. Germani, *Authoritarianism, Fascism, and National Populism*, New Brunswick, New Jersey, s. 106–113. Autor porównał procesy mobilizacyjno-integracyjne na gruncie europejskim i latynoamerykańskim.

Populizm latynoamerykański znalazł oparcie przede wszystkim w miastach, a jego najintensywniejszy rozwój przypadł aż na trzy dziesięciolecia, od lat trzydziestych do sześćdziesiątych.² Jak napisał James Mallory, „w taki lub inny sposób wszystkie siły polityczne od lewicy do prawicy musiały zająć stanowisko w odpowiedzi na populistyczne wyzwania”.³

KWESTIE TERMINOLOGICZNE

Istnieje wiele teorii modernizacji, różniących się między sobą impulsami rozwoju oraz czynnikami decydującymi o tempie, procesie i ostatecznym kształcie modernizacji. Wśród najważniejszych wyróżnia się dwa podejścia: funkcjonalne i ewolucyjne.

Podejście funkcjonalne wywodzi się z funkcjonalizmu Bronisława Malinowskiego i Alfreda R. Radcliffe-Browna oraz z innych teorii zmiany społecznej.⁴ Głównym reprezentantem tego nurtu jest Neil J. Smelser, dla którego modernizacja oznacza proces strukturalnych przemian rozłożonych w czasie od momentu wystąpienia impulsu przemian do nowej adaptacji systemu do warunków zmieniających się pod wpływem przekształceń w technologii i ekonomii.⁵ W tym rozumieniu modernizacja wiąże się z przyjęciem takich zmian społecznych, które czynią ją możliwą do przeprowadzenia dla danego systemu. Każdy bowiem system zawiera zarówno elementy funkcjonalne, zabezpieczające kontynuację systemu, jak też dysfunkcjonalne, powstające jako rezultat przemian. Stąd identyfika-

² Historycznie populizm rozwijał się w Ameryce Łacińskiej od roku 1920 do 1965, choć jak podaje M. L. Conniff, niektóre partie istniejące przed 1920 rokiem miały w swych programach elementy populizmu. *Latin American Populism in Comparative Perspective*, ed. by M. L. Conniff, Albuquerque 1982, s. 6–7.

³ S. Stein, *Populism in Peru*, Madison 1980, s. 6.

⁴ S. Wróbel, *Rozwój polityczny w koncepcjach funkcjonalnych*, „Studia Nauk Politycznych” 1988, nr 5, s. 107–133; J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 1981, t. 1, s. 304–310, t. 2, s. 695–712; P. Sztompka, *Metoda funkcjonalna w socjologii i antropologii społecznej. Studium analityczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971; W. Buckley, *Sociology and Modern Systems Theory*, Englewood Cliffs 1967; B. Johnson, *Functionalism in Modern Sociology*, Morristown 1975.

⁵ N. J. Smelser, *Essays in Sociological Explanation*, Englewood Cliffs 1968. Zdaniem Smelsera, modernizacja warunkowana jest stopniem rozwoju ekonomicznego. Autor wskazał na cztery możliwości powodujące dyferencjację strukturalną, integrację oraz zaburzenia społeczne: przejście od prostej tradycyjnej technologii do bardziej skomplikowanej, od gospodarki samowystarczalnej do towarowej, od wykorzystania ludzkiej i zwierzęcej siły roboczej do produkcji przemysłowej oraz od wiejskiego wzoru osiedlania się do centrów miejskich.

cja każdego systemu determinowana jest przez równowagę tych elementów.⁶

Niektórzy pod pojęciem „modernizacji” rozumieją rozwój ekonomiczny, oznaczający industrializację połączoną z restrukturyzacją całego systemu.⁷ Inni wskazują na rozpowszechnienie ról funkcjonalnie związanych z industrializacją, choć, jak podkreślają, ta ostatnia nie jest warunkiem koniecznym do zaistnienia modernizacji.⁸ W takim ujęciu modernizacja oznacza system zmieniających się wartości.

Koncepcja ewolucjonistyczna wywodzi się z klasycznej dziewiętnastowiecznej socjologii ewolucji Herberta Spencera i Lewisa H. Morgana.⁹ Zakłada ona linearny rozwój społeczeństw jako proces uniwersalny, przez który przechodzi każde społeczeństwo. Według ewolucjonistów, zróżnicowania w poziomie rozwoju wynikają z nierównego zaawansowania technologicznego i znikną jako wynik modernizacji.¹⁰

Do głównych cech procesu modernizacyjnego należą: wzrost gospodarczy, rozwój miast, zróżnicowanie struktur politycznych, wzrost wykształcenia, aktywności społeczno-politycznej, mobilizacja społeczna, rozwój środków masowego komunikowania, rozwinięta rekrutacja polityczna.¹¹

⁶ A. K. Paluch, *Konflikt, modernizacja i zmiana społeczna: analiza i krytyka teorii funkcjonalnej*, Warszawa 1976.

⁷ W. E. Moore, *Social Change*, Englewood Cliffs 1974.

⁸ D. A. Apter, *The Politics of Modernization*, Chicago 1965.

⁹ Szacki, *op. cit.*, t. 1, s. 296–350; R. P. Appelbaum, *Theories of Social Change*, Chicago 1970; R. L. Bee, *Patterns and Processes. An Introduction to Anthropological Strategies for the Study of Sociocultural Change*, New York 1974.

¹⁰ W rozumowaniu tym przyjęto założenie, że wszystkie narody wychodzą z tego samego punktu, dążą do tych samych celów oraz kroczą mniej lub bardziej podobną drogą. Ewolucjonistyczne teorie modernizacji koncentrują się głównie na ekonomicznych czynnikach ewolucji, ponieważ widzą główne kryterium wyodrębnienia poszczególnych stadiów rozwoju w sposobie produkcji. Najnowocześniejszą teorią modernizacji jest teoria stadiów wzrostu Walta Rostowa. W. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth*, Cambridge 1960, s. 4–12.

¹¹ Znacznie więcej czynników modernizacji przytoczył Joseph La Palombara w pracy: *Bureaucracy and Political Development*, Princeton, New Jersey 1963. Z kolei w odniesieniu do krajów postkolonialnych Edward Shils wskazał wiele czynników warunkujących modernizację. W zakresie struktury społecznej autor wymienił niedorozwój struktury społecznej (niedorozwój klasy średniej czy wysoko kwalifikowanych robotników), strukturę wykształcenia, system pokrewieństwa, miasta jako centra przekształceń modernizacyjnych i innowacyjnych oraz główne zaplecze sił politycznych, słabość burżuazji (stąd częsta zmiana rządów jako siły napędowej w rozwoju gospodarczym). W zakresie struktury politycznej Shils wskazał istnienie powszechnego prawa wyborczego, rolę przywódców charyzmatycznych, kształt systemu partyjnego, armię, administrację, instytucje opinii publicznej. Natomiast wśród czynników należących do sfery kultury podkreślił tradycjonalizm i nacjonalizm. Shils, *Political Development in the New States*, Gravenhage 1962. Podobne

Szczególna rola w procesie modernizacji przypada elitom rozwijających się społeczeństw.¹² Stanowią one centra modernizacji, obejmującej coraz bardziej peryferyjne pod względem odległości od centrum politycznego i ekonomicznego, grupy społeczne. Fakt nierównomiernego uczestnictwa w procesie modernizacyjnym staje się częstą przyczyną napięć i konfliktów między rządzącą elitą i różnymi grupami społecznymi.¹³ Mogą one powodować załamanie się modernizacji, prowadzące do niezdolności funkcjonowania instytucji ustanowionych w początkowym okresie przemian.

Pojęcie „mobilizacji społecznej” oznacza proces niszczenia starych struktur społecznych, psychologicznych i politycznych powodujący, że masy stają się zdolne do akceptacji nowych form zachowań.¹⁴ W takim ujęciu mobilizacja staje się głównym aspektem modernizacji i jednym z jej najważniejszych komponentów. Proces mobilizacji stanowi część „wielkiej transformacji”, jako że prezentuje mechanizm szybkiego włączania wielkich grup społecznych do nowego systemu wartości.¹⁵ Mechanizm ten zakłada koegzystencję sektorów nowoczesnych z tradycyjnymi.¹⁶ Mobilizacja oznacza także proces rozszerzania praw społecznych i politycznych na wszystkich obywateli danego państwa, co naj-

kwestie podjął Charles H. Dodd w pracy: *Political Development*, London, Basingstoke 1972.

¹² Rolę elit analizował m.in. Samuel N. Eisenstadt w pracy: *Modernization. Protest and Change*, Englewood Cliffs 1966.

¹³ Zarówno na płaszczyźnie wewnątrzpaństwowej, jak i w stosunkach międzynarodowych. Reinhard Bendix pojęciem modernizacji określił typ zmiany społecznej zapoczątkowanej przez rewolucję przemysłową w Anglii w latach 1760–1830 i przez rewolucję polityczną we Francji w latach 1789–1794. Zapoczątkowany w ten sposób przełom sprawił, że pozostałe kraje znalazły się w sytuacji „zacołanych”. Modernizacja w Ameryce Południowej została potraktowana jako przedłużenie modernizacji europejskiej ze względu na tradycje kulturowe i przeszłość historyczną. Stąd należy podkreślić fakt, że proces modernizacji każdego państwa uwarunkowany jest jego wewnętrzną, historycznie określoną strukturą i współzawodnictwem pobudzonym przez ekonomiczny i polityczny rozwój innych krajów. R. Bendix, *Nowe spojrzenie na tradycję i nowoczesność*, (zwłaszcza część dotycząca: *Próby zdefiniowania modernizacji*), [w:] *Tradycja i nowoczesność*, pod red. J. Kurczewskiej, J. Szackiego, Warszawa 1984, s. 91–178 („Comparative Studies in Society and History” 1967, t. IX, nr 4).

¹⁴ K. Deutsch, *Social mobilization and political development*, „American Political Science Review” 1961, nr 55, s. 493–514.

¹⁵ Dodd, *op. cit.*, (rozdział dotyczący transformacji systemów tradycyjnych: *The Transformation of Traditional Political Systems*), s. 37–44.

¹⁶ Bendix zwrócił uwagę na różnicę występującą między pojęciem „modernizacji” i „nowoczesności”. Wiele cech właściwych modernizacji może być wprowadzonych w życie w oderwaniu od innych cech charakterystycznych dla nowoczesnego społeczeństwa. W związku z tym modernizacja może dotyczyć jedynie pewnej dziedziny, nie niosąc tym samym nowoczesności. Bendix, *op. cit.*, s. 143.

częściej następuje w wyniku narastających konfliktów czy nawet rewolucji. Uzyskują je warstwy niższe niejako wbrew interesom elit rządzących, klas wyższych czy uprzywilejowanych sektorów i grup społecznych.

W populizmie rozszerzenie praw następuje najczęściej w wyniku kompromisu w ramach sojuszy klasowych lub przez system kooptacji grup marginalnych do systemu. W tym sensie mobilizacja społeczna stanowi skomplikowany proces łączący dezintegrację istniejącej struktury systemu z ostateczną reintegracją społeczeństwa.

POPULIZM W PROCESIE HISTORYCZNYM

W celu głębszego poznania istoty populizmu niezbędne jest odwołanie się do perspektywy historycznej, do procesu formowania się całego systemu kapitalistycznego. Pozwala to określić miejsce i rolę populizmu w rozwoju tego systemu tym bardziej, że typologia systemów politycznych (czy też form państwa) zaproponowana na przykład przez Guillermo A. O'Donnella jest w zasadzie odzwierciedleniem klasyfikacji używanych w literaturze populistycznej i postpopulistycznej.¹⁷

Populizm stanowi dla O'Donnella centralną kategorię do wyjaśnienia narodzin biurokratyczno-autorytarnej formy państwa. W swoich rozważaniach autor wziął pod uwagę strukturę polityki wewnętrznej rządu, klasy i sektory wchodzące w skład dominującej koalicji politycznej, politykę społeczną, zwracając uwagę na dystrybucję zasobów wśród różnych klas, grup i sektorów gospodarki. Głównym wyróżnikiem wyprowadzonym z tych zmiennych jest odpowiedź na pytanie, czy system jest „włączający” czy „wyluczający”, co oznacza celową próbę aktywizacji sektora publicznego, jego ograniczenie lub wykluczenie z areny politycznej.¹⁸

O'Donnell wyodrębnił trzy historyczne typy systemów politycznych, charakterystyczne dla Ameryki Łacińskiej: oligarchiczny, populistyczny i biurokratyczno-autorytarny.¹⁹ System oligarchiczny charakteryzuje się ograniczonością zasięgu politycznego współzawodnictwa. System taki nie jest ani „włączający”, ani „wyluczający”, ponieważ sektor publiczny jeszcze się nie uaktywnił.

¹⁷ G. A. O'Donnell, *Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism. Studies in South American Politics*, Berkeley 1973; O'Donnell, *Tensions in the Bureaucratic-Authoritarian State and the Question of Democracy*, [w:] *The New Authoritarianism in Latin America*, ed. by D. Collier, Princeton, New Jersey 1979, s. 285–318.

¹⁸ Collier, *The Bureaucratic-Authoritarian Model*, [w:] *The New...*, s. 23–25.

¹⁹ O'Donnell, *Modernization...*, s. 112–114.

W systemie populistycznym zaś zachodzą ważne przemiany pod względem stopnia współzawodnictwa i demokratyzacji życia.²⁰ Staje się on systemem „włączającym”. System taki opiera się na wieloklasowej koalicji miejsko-przemysłowych grup interesów, obejmując elity przemysłowe i miejski sektor publiczny. Powszechną cechą takich systemów staje się nacjonalizm ekonomiczny. Państwo popiera początkową fazę uprzemysłowienia zorientowaną na zakłady produkcji dóbr konsumpcyjnych trwałego użytku. Czyni to zarówno bezpośrednio przez udzielanie pomocy dla przemysłu krajowego, jak i pośrednio, zwiększając wpływy sektora publicznego. Najbardziej charakterystycznymi przykładami takich rozwiązań są systemy stworzone przez Vargasa i Perona.

Z kolei system biurokratyczno-autorytarny jest systemem „wyłączającym” i zdecydowanie niedemokratycznym.²¹ Głównym „aktorem” w dominującej koalicji stają się wojskowi i cywilni technokraci, działający w ramach lub poza państwem w ścisłych związkach z kapitałem zagranicznym. Nowa elita eliminuje system współzawodnictwa wyborczego i ściśle kontroluje polityczny udział sektora publicznego. Polityka wewnętrzna skoncentrowana jest przede wszystkim na promowaniu zaawansowanej industrializacji.²² Przykłady systemów tego typu, według O'Donnella, stanowią: Brazylia po 1964 roku, Argentyna w latach 1966–1970, Chile po 1973 roku, Urugwaj i współczesny Meksyk. Na gruncie europejskim za taki przykład uznaje się schyłkowy okres rządów generała Franco w Hiszpanii.²³

Próbując wyjaśnić przejście od jednego systemu do drugiego, O'Donnell zwrócił uwagę na fakt, że u źródeł tych zmian leżą społeczne i polityczne napięcia, stwarzane przez proces uprzemysłowienia oraz przemiany w strukturze społecznej zarówno na poziomie mas, jak i elit. Szczególną uwagę poświęcił autor wzajemnemu oddziaływaniu trzech decydujących aspektów społeczno-ekonomicznej modernizacji: industrializacji, szczególnie początkowemu przejściu do produkcji dóbr konsumpcyjnych trwałego użytku i jej

²⁰ *Glossary*, [w:] *The New...*, s. 402.

²¹ A. O. Harschman, *The Turn to Authoritarianism in Latin America and the Search for Its Economic Determinants*, [w:] *The New...*, s. 61–98; J. Cotler, *State and Regime: Comparative Notes on the Southern Cone and the „Enclave” Societies*, [w:] *The New...*, s. 255–282; *Glossary*, [w:] *The New...*, s. 399.

²² W. L. Canak, *State capitalist and bureaucratic-authoritarian regimes in Latin America*, „Latin American Research Review” 1984, vol. XIX, nr 1, s. 3–36; *Bureaucratic-Authoritarianism*, rev. by K. L. Remmer, G. W. Merlx, „Latin American Research Review” 1982, vol. XVIII, nr 2, s. 3–37.

²³ Germani, *op. cit.*, s. 229–230.

pogłębianiu, zwiększeniu politycznej aktywności sektora publicznego, wzrostowi znaczenia technokratyczno-zawodowych ról w państwie.²⁴

PROCES HISTORYCZNY A MODERNIZACJA

Jedną z cech bezpośrednio wyróżniających ruchy populistyczne jest fakt, że powstają one w okresach głębokich kryzysów politycznych i społecznych w systemach poszczególnych krajów. Populizm stworzył polityczną odpowiedź na ostry strukturalny kryzys, który towarzyszył przejściu Ameryki Łacińskiej z grupy krajów o rolniczo ukierunkowanym eksporcie w XIX wieku do urbanizujących się, masowych społeczeństw XX wieku. Kryzys ten w dużym stopniu wpłynął na bankructwo systemu politycznego tradycyjnych elit, które okazały się niezdolne do neutralizowania siły dużych skupisk mas pracujących, wyłaniających się w zmodernizowanych narodach.

Industrializacja w Ameryce Łacińskiej rozpoczęła się po wielkim światowym kryzysie gospodarczym, a jej nasilenie przypadło na okres II wojny światowej.²⁵ Spowodowana była osłabieniem potęg hegemonicznych. Depresja gospodarcza metropolii zmniejszyła możliwości importowe, co spowodowało też ograniczenie eksportu towarów i kapitału. Dlatego w państwach uzależnionych od byłych metropolii budowa własnego przemysłu okazała się konieczna i zarazem zyskowna. Dzięki ochronie rodzimego przemysłu, zakupowi dóbr kapitałowych i udziałowi państwa w wydatkach na infrastrukturę, można było zacząć produkcję przemysłową na potrzeby rynku wewnętrznego (dotychczas zaopatrywanego w dobra importowane).²⁶

W początkowym okresie produkcja przemysłowa szybko wzrastała, dążąc do zaspokojenia chronionego przez państwo rynku. Faza ta często nazywana jest „łatwą fazą” substytucji importu.²⁷ Dzięki systemowi ochrony i subwencji państwa zmalał nacisk na międzynarodową konkurencyjność produkcji. Poza tym elity ekonomiczne i polityczne mogły cieszyć się dużą swobodą w zakresie kształtowania polityki płacowej i innych zobowiązań na rzecz pracowników.

„Włączająca” koalicja populistyczna wyrażała pożądaną przez burżuazję model stabilizacji stosunków społecznych, chociaż za cenę czasowej

²⁴ Collier, *op. cit.*, s. 25–28.

²⁵ J. R. Kurth, *Industrial Change and Political Change: A European Perspective*, [w:] *The New...*, s. 319–362; H. Jaguaribe, *Political Development: A General Theory and a Latin American Case Study*, New York 1973.

²⁶ *Promise of Development: Theories of Change in Latin America*, ed. by P. Klaren, T. Bossert, Boulder, London 1986.

²⁷ W. Baer, *Import substitution and industrialization in Latin America: Experience and Interpretations*, „Latin American Research Review” 1972, nr 1, s. 95–122.

utruty przez elity gospodarcze i polityczne autonomii działania. Jednocześnie przeciwstawne grupy interesów i uwzględniając w pewnym zakresie interesy ludu, państwo populistyczne utrzymywało ów lud z dala od struktur władzy. Jednocześnie uniemożliwiało lub przeciwstawiało się przekształceniu ludu w zintegrowaną wokół własnych interesów klasę społeczną. Równie ważną rolę odegrało włączenie klas średnich do tego bloku i przekształcenie ich w mediatora między interesami burżuazji przemysłowej, a interesami miejskiej klasy robotniczej.

W dwudziestowiecznej Ameryce Łacińskiej ruchy populistyczne stały się polityczną formą kontroli społecznej, zapelniając lukę między oligarchią a społeczeństwem masowym. Dostarczając form strukturalnego uczestnictwa w życiu politycznym klasie robotniczej, ruchy populistyczne zaczęły funkcjonować jako instytucjonalne hamulce aktywności warstw społeczeństwa o największym potencjale społecznej eksplozji.

W sytuacji, gdy rynek wewnętrzny został zaspokojony pod względem zapotrzebowania na produkty podstawowe, szanse na przemysłową ekspansję stały się poważnie ograniczone. Spadł krajowy popyt na dobra konsumpcyjne. Ponieważ istniejąca struktura klasowa w zasadzie nie uległa zmianom (reformy rolne uniemożliwiane były przez tradycyjne oligarchie), rynek mógł się rozszerzać jedynie w ograniczonym stopniu. W tych warunkach nie było możliwe podjęcie produkcji dóbr kapitałowych na szerszą skalę. Istniała zatem konieczność sprowadzania ich z zagranicy. To z kolei prowadziło do stagnacji gospodarczej, która podważała wieloklasowy charakter wcześniej zawartej koalicji. W takiej sytuacji elity kreujące politykę powszechnie próbowały zmienić model polityki rozwojowej na drodze długofalowych rozwiązań w postaci pionowej integracji oraz pogłębienia uprzemysłowienia przez wytwarzanie w kraju półfabrykatów i dóbr kapitałowych. Jednakże poziom technologii i potrzeby kapitałowe wymagały sprawnych przedsiębiorstw oraz przyciągnięcia zainteresowania wielonarodowych korporacji. Na tym etapie celem polityki ekonomicznej stało się rozwiązanie kryzysu gospodarczego i stworzenie warunków do długofalowej stabilizacji ekonomicznej.

Wyższy poziom społecznego zróżnicowania, towarzyszący uprzemysłowieniu, prowadził także do zwiększenia roli technokracji w społeczeństwie, zarówno w sektorze prywatnym, jak i publicznym.²⁸ Technokraci zaczęli

²⁸ Na płaszczyźnie stratyfikacji społecznej dyferencjacja oznacza, przede wszystkim, zanikanie lub ograniczanie znaczenia pokrewieństwa, kast, grup etnicznych na korzyść ekonomicznych, politycznych i innych kryteriów zróżnicowania statusu społecznego, które stają się niezależne od tych pierwszych. Oznacza także zwiększenie mobilności społecznej jednostek, które jako indywidua, a nie reprezentanci kast lub plemion zaczynają współzawodniczyć o wyższe pozycje społeczne.

postrzeżać wysoki poziom upolitycznienia sektora publicznego jako przeszkodę wzrostu ekonomicznego. W wojsku ta nowa orientacja technokratyczna odzwierciedliła się w tzw. nowym profesjonalizmie nastawionym na aktywną interwencję wojska w życiu politycznym, ekonomicznym i społecznym.²⁹ Wzrost porozumienia między technokratami cywilnymi i wojskowymi oraz rosnąca wśród nich frustracja na tle istniejących warunków politycznych i ekonomicznych przyczyniły się do powstania koalicji, nastawionej na dokonanie zamachu, która ostatecznie ustanowiła represyjny system biurokratyczno-autorytarny.³⁰ Z analizy tej można wysnuć wniosek, że bardziej braki kapitalizmu w rozwoju gospodarczym niż jego nieobecność tworzyły warunki do rozwoju populizmu na gruncie latynoamerykańskim.

Mimo że ruchy populistyczne wyrosły jako reakcja przeciwko kapitalistycznym dyslokacjom, nie znaczy to, że były konsekwentnie antykapitalistyczne. Zarówno dla nowych elit, poszukujących nowej bazy społecznej, jak i dla robotników żądających udziału w nowym systemie, populizm stanowił obietnicę amortyzacji szoku spowodowanego kapitalistycznym rozwojem. W wyniku procesu nowoczesnej urbanizacji i rozwoju kapitalizmu oligopolistycznego grupy nierozwinięte czy wyalienowane skierowały swoją uwagę ku państwu, które miało przywrócić spójność wcześniejszych systemów i zapewnić opiekę. Z kolei na płaszczyźnie międzynarodowej populizm wyrażał protest krajów leżących na peryferiach rozwiniętego systemu kapitalistycznego.

PRZYPADEK ARGENTYŃSKI

Argentyna lat dwudziestych została zdominowana przez populizm w stopniu znacznie większym niż inne państwa tego kontynentu. Dwa wielkie nurty populistyczne: radykalizm Irigoyena i peronizm ukształtowały kulturę życia politycznego, i dziedzictwo obu ciągle manifestuje się we współczesnym państwie.³¹

Nieadekwatność natury rozwoju ekonomicznego, stopnia społecznej modernizacji oraz specyficznego modelu rozwoju politycznego przy różnorod-

²⁹ Germani, K. Silvert, *Politics, social structure and military intervention in Latin America*, „European Journal of Sociology” 1961, nr 1, s. 62–81; I. L. Horowitz, E. K. Trimberger, *State power and military nationalism in Latin America*, „Comparative Politics” 1, 1976, nr 2, s. 223–244; L. North, *Civil-Military Relations in Argentina, Chile, and Peru*, Berkeley 1966.

³⁰ A. Stepan, *The New Professionalism of Internal Warfare and Military Role Expansion*, [w:] *Authoritarian Brazil: Origins, Policies, and Future*, ed. by A. Stepan, New Haven 1973.

³¹ D. Tamarin, *Irigoyen and Peron*, [w:] *Latin American...*, s. 31.

ności politycznych doświadczeń Argentyny od demokracji do prób wprowadzenia rozwiązań faszystowskich, narodowego populizmu, rządów biurokratyczno-wojskowych aż do rozwiązań lewicowej guerilli, oferuje niezwykle możliwości analizy. W odniesieniu do rozwoju politycznego często przyjmuje się założenie, że rozwój ekonomiczny i modernizacja społeczna są koniecznymi i wystarczającymi warunkami do trwałej demokracji przedstawicielskiej. Przede wszystkim nie są wystarczające i niekoniecznie prowadzą do demokracji. Rezultat uzależniony jest od natury preindustrialnego społeczeństwa, od sposobu, w jaki proces modernizacyjny zostaje zapoczątkowany oraz od epoki historycznej, w jakiej ma miejsce.

Do końca ubiegłego stulecia rozwój gospodarki eksportowej stworzył zurbanizowane i podzielone społeczeństwo. Grupy klasy średniej, przeważnie związane z sektorem handlu i usług, złożone głównie z synów imigrantów, początkowo podzielały zaangażowanie elit agrarnych w tradycyjnej strukturze ekonomicznej. Z czasem zaczęły jednak czuć się ograniczone w swoich aspiracjach do zmiany społecznej i udziału politycznego. Pod przywództwem Hipolito Irigoyena UCR, wykorzystał frustrację klas średnich, stając się rodzajem moralnej krucjaty, quasi-religijnym ruchem wzywającym do moralnej odnowy społeczeństwa w celu uwolnienia go od zapożyczonych wartości, przyswojonych przez rządzącą oligarchię.³²

Po dojściu do władzy populizm irigenistów zachował wiele cech ekspozowanych w jego poprzedniej, opozycyjnej fazie. Jego polityka ekonomiczna opierała się na tradycyjnej doktrynie liberalnej, z przewagą gospodarki zorientowanej na eksport płodów rolnych. Jednocześnie głosili potrzebę podniesienia wydatków publicznych na rozwój systemu administracji państwowej, zacieśnienia relacji między prowincjami i Buenos Aires, zwiększenia udziału klasy średniej w systemie edukacyjnym. Populizm odrzucił koncepcję antagonizmu klasowego, stając w opozycji wobec partii socjalistycznej. Dominujący sektor tradycyjnej elity konserwatywnej bronił restrykcyjnej polityki imigracyjnej, antywywrotowego prawa i zdecydowanego działania aparatu policyjnego w celu zabezpieczenia społeczeństwa przed napływem rewolucjonistów.

Kryzys lat trzydziestych przyczynił się do powstania nowego populizmu.³³ W tym okresie dokonały się głębokie przemiany w strukturze gospo-

³² F. Luna, *Irigoyen*, Buenos Aires 1964.

³³ Germani przedstawił stadia politycznej modernizacji w Argentynie. W ramach tradycyjnego społeczeństwa autor wskazał momenty jego załamywania się oraz powstanie oligarchicznego populizmu. Drugi okres objął swym zasięgiem ukształtowanie się nowoczesnego społeczeństwa z powstaniem liberalnego populizmu i pierwszym cyklem mobilizacji. Kolejny okres był związany ze społeczną mobilizacją mas i drugim cyklem mobilizacyjnym

darczej i społecznej oraz w ramach instytucji i kultury politycznej. Wyrazem tego procesu była pierwsza rewolucja wojskowa. Przemiany społeczne stworzyły możliwość ekspansji społeczeństwa narodowego oraz warunki do jego dalszego rozwoju lub przynajmniej utrzymania istniejącego poziomu. Stąd przerwanie migracji zamorskiej, transformacja rolnictwa oraz industrializacja utorowały drogę geograficznym przesunięciom ludności, urbanizacji oraz zmianom w strukturze zatrudnienia. Zmiany te oznaczały nie tylko wzrost ekonomiczny, ale także jakościowy skok w skali całego społeczeństwa z modyfikacją udziału wszystkich klas i grup społecznych kraju w procesie podejmowania decyzji politycznych.³⁴

Rządy konserwatywne z tego okresu zapoczątkowały i nadzorowały transformację tradycyjnego eksportu w kierunku rozwoju przemysłu. Popierając ograniczony i, ich zdaniem, tymczasowy rozwój przemysłu nastawionego na substytucję importu, grupy oligarchii agrarnej utworzyły koalicję z organizacjami przemysłowców, w nadziei, że ekspansja przemysłu krajowego zmniejszy skutki światowej depresji w sektorze rolnym. Oligarchia agrarna nie akceptowała uprzemysłowienia, a jej zgoda na ten proces nie oznaczała bynajmniej przyzwolenia na budowę nowego, nowoczesnego porządku społecznego. Ich zgoda oznaczała przyjęcie polityki mniejszego zła (większym miałyoby być dotknięcie skutkami kryzysu tradycyjnych wartości i instytucji politycznych oraz podstaw struktury klasowej).

W rzeczywistości funkcjonująca od początku lat czterdziestych koalicja, obejmująca oligarchię agrarną i grupy przemysłowe, zaczęła załamywać się. Rządzące elity agrarne stopniowo wycofywały się z popierania proindustrialnej polityki, z kolei grupy przemysłowe przeżywały okres zagrożenia. Wydaje się, że ani agrarne, ani przemysłowe grupy interesów nie rozumiały, że industrializacja tymczasowa czy permanentna zmienia sztywną strukturę klasową lub burzy system polityczny, podtrzymujący ją. Mimo że sektor przemysłowy starał się odgrywać większą rolę polityczną, w swoich dążeniach opierał się na policji państwowej w walce z rosnącym w siłę proletariatem przemysłowym. Sektor przemysłowy i związane z nim grupy interesu wyrażały podziw dla statusu społecznego oligarchii, starając się o asymilację z nią, a nie o zajęcie jej miejsca.³⁵

obejmującym „centrum” i „peryferie”. Ostatni okres został wyznaczony kryzysem narodowego populizmu, lokalnymi interwencjami wojskowymi oraz lokalną aktywizacją *querilli*. Germani, *op. cit.*, s. 134-135.

³⁴ D. Tamarin, *The Argentine Labor Movement in an Age of Transition 1930-1945*, University of Washington 1977.

³⁵ P. H. Smith, *Politics and Beef in Argentina*, New York, London 1969.

Na początku lat czterdziestych kraj stanął w obliczu kryzysu politycznego i strukturalnego. Uprzemysłowienie doprowadziło do szybkiego wzrostu miejskiej klasy robotniczej. Mimo surowych represji policji, antyzwiązkowej polityki rządu i konfliktów między związkami zawodowymi, radykalizm robotników nasilał się. Szczególnie komunistyczne związki zawodowe starały się jednoczyć proletariat przeciw interesom przemysłowców. Z kolei sami przemysłowcy stanęli w obliczu groźnej perspektywy powojennego ataku na przemysł krajowy zarówno ze strony elit agrarnych, jak i kapitału zagranicznego. Niepokój ten podzielany był w wielu grupach społeczeństwa: ruch związkowy przyjął protekcyjną pozycję, intelektualiści klasy średniej stali się ekonomicznymi nacjonalistami, wojsko rozwinęło silny nurt nacjonalistyczny.

W takiej sytuacji pojawił się Juan Domingo Peron jako arbiter pomiędzy różnymi grupami, politycznymi i gospodarczymi.³⁶ Naciski ekonomiczne zmusiły Perona do ożywienia sektora rolnego i do dalszego promowania uprzemysłowienia przez przyciąganie inwestycji zagranicznych, czego skutkiem stało się odrzucenie wyznawanego poprzednio nacjonalizmu gospodarczego. Przesunięciu temu towarzyszyło bezrobocie, inflacja i załamanie się udziału klasy robotniczej w dochodzie narodowym, co odzwierciedlało się w stałej redukcji płacy realnej.

Peron próbował równoważyć rozwój, jednak w rzeczywistości dążąc do utrzymania masowego poparcia, peronizm zaczął opierać się na biurokracyjnej centralizacji, personalizmie, demagogii i represyjności. Do roku 1955 baza społeczna Perona zmniejszyła się na tyle, że wojsko było w stanie przejąć władzę. Utrzymanie wieloklasowego populizmu Perona w czasie „ery narodowego rozwoju” okazało się niemożliwe wobec osłabiającego wpływu stagnacji ekonomicznej.

PRZYPADEK BRAZYLIJSKI

W Brazylii populizm wyłonił się w latach trzydziestych jako wyzwanie wobec politycznej generacji Pierwszej Republiki (1889–1930), szybko stając się istotnym środkiem rozszerzenia systemu wyborczego na przedstawicieli klas średnich i niższych oraz dyskusji nad kwestiami publicznymi. Populistyczne przeobrażenia zostały zapoczątkowane przez Getulio Vargasa,

³⁶ H. E. Davis, *Revolutionaries, Traditionalists, and Dictators in Latin America*, New York 1973, s. 179–190; B. Bankowicz, M. Bankowicz, A. Dudek, *Słownik historii XX wieku*, Kraków 1992, s. 251–252.

od którego imienia pochodzi termin *zetulizm*.³⁷ Pod jego rządami stworzone zostały podstawy ruchu populistycznego, który stał się najważniejszym czynnikiem brazylijskiej sceny politycznej do przewrotu wojskowego w 1964 roku.³⁸

Po depresji 1929 roku sektor eksportu przestał pełnić główną rolę w systemie gospodarczym na rzecz inwestycji produkcyjnych zorientowanych na potrzeby wewnętrzne. W warunkach ochrony rynku wewnętrznego zaczął rozwijać się proces substytucji importu, charakteryzujący się wprowadzeniem industrializacji bez dokonywania rewolucji przemysłowej i bez zbytniego antagonizowania oligarchii obszarniczej. W warunkach kryzysu, spowodowanego załamaniem się wymiany międzynarodowej, Vargas skorzystał z poparcia ludu w walce z oligarchią, jednak przeciwstawił się jego przekształceniu w samodzielną siłę.

W okresie rządów Vargasa zapoczątkowany został proces, w którym obok spełnienia części postulatów wysuwanych przez przedstawicieli niższych warstw społecznych, zaczęły kształtować się populistyczne instytucje i symbole. Wraz z rozwojem sektora przemysłowego w miastach masy zaczęły odgrywać realną rolę polityczną. Nie przeczy temu zdominowanie populistycznej sceny politycznej przez przywódców, wywodzących się z klas średnich i wyższych, w ręku których znalazła się kontrola nad partiami i organizacjami realizującymi rządy mas.

Rewolucja z 1930 roku i depresja gospodarcza przyczyniły się do podjęcia prób polepszenia warunków życia mas za pomocą programów społecznych oraz kontroli klasy robotniczej. Populizm i autorytaryzm stały się wyznacznikami rosnącej interwencji państwa w społeczeństwie w latach trzydziestych.³⁹ W rzeczywistości prądy te były jednak niemożliwe do pogodzenia, populizm bowiem oznaczał szeroki udział polityczny mas, podczas gdy autorytaryzm ograniczał go.

W roku 1936 te dwa style rządzenia wyznaczyły granice funkcjonowania systemu, w ramach którego masy mogły partycypować w życiu politycznym, a zarazem zachowany został pewien poziom represji. Każdy z tych

³⁷ Zdaniem Conniffa, korzenie populizmu Vargasa można odnaleźć w działalności Pedro Ernesto Baptisty, gubernatora Rio w latach 1931–1936. W studium na temat populizmu brazylijskiego autor ukazał transformację wieloklasowego populizmu realizującego się w ramach jednego miasta — Rio de Janeiro do poziomu ruchu narodowego. Conniff, *Populism...*, s. 67–93.

³⁸ M. Kula, *Brazylijski „zetulizm” jako ustrój autorytarny*, „Dzieje Najnowsze” 1978, nr 1, s. 127.

³⁹ W latach trzydziestych rozpoczęła się także nowa era interwencji wojskowej w brazylijskiej polityce. J. Nun, *Zamach wojskowy klasy średniej*, [w:] *Wojsko i społeczeństwo w Trzecim Świecie*, pod red. R. Stemplowskiego, s. 44–47.

dwóch nurtów potrzebował innego usprawiedliwienia dla prezentowanego podejścia do sposobu uprawiania polityki. Populistów charakteryzowała postawa wojownicza w obronie praw mas, które były zagrożone przez aparat policyjny, armię, oligarchię czy polityków stojących na straży dawnego porządku. Z kolei zwolennicy stosowania środków autorytarnych podkreślali niebezpieczeństwo mobilizacji mas przez demagogów, których postrzegali jako nieodpowiedzialnych oportunistów bazujących na ignorancji ich zwolenników.

Mimo dominacji stylu autorytarnego w okresie *Estado Novo* (Nowe Państwo), linia populistyczna pozostała widoczna. Nowe państwo było budowane w imię zachowania jedności, z pełnią władzy rządu centralnego.⁴⁰ Taka koncepcja miała przeciwdziałać regionalizmowi i separatyzmowi lokalnym. Centralizacji służyła rozbudowa sieci kolejowej, drogowej i lotniczej, zwiększenie zasięgu radia. Specjalną rolę odegrała oświata, kładąca nacisk na poszukiwanie i propagowanie korzeni wspólnych całemu społeczeństwu. Budowanie jedności oznaczało także wystąpienie przeciwko idei walki klas.

Okres Nowego Państwa miał stanowić przejście w gospodarce od koncepcji liberalnych do interwencjonizmu państwowego. Jak wskazuje M. Kula, przez swoje dążenia wzrostowo-modernizacyjne państwo opowiedziało się za rozwojem gospodarczym w ramach stosunków kapitalistycznych oraz za odejściem od wartości reprezentowanych przez dotychczasową dominującą oligarchię.⁴¹ Jednak nie burżuazja była siłą sprawczą tego procesu. W tym sensie można mówić o brazylijskim systemie modernizacyjno-rozwojowym bardziej jako o substytucie burżuazji niż jej reprezentancie.

POPULIZM W KONTEKŚCIE PRZEOBRAZEŃ MODERNIZACYJNYCH

Należy podkreślić fakt, że wyrastając jako logiczna odpowiedź na przyspieszenie procesu uprzemysłowienia w pewnym momencie populizm stał się czynnikiem stagnacji. Początkowo elity populistyczne odpowiadały na te napięcia obietnicami poprawy warunków socjalnych i zabezpieczenia wzrostu gospodarczego. Dla kręgów reformatorskich, wywodzących się z klas wyższych, ignorowanie klasy średniej i robotniczej okazało się kosztowniejsze w porównaniu ze stopniowym przyciąganiem tych grup do władzy. Narastające ruchy protestu oraz poparcie dużej części robotników dla radykalnych ideologii uczyniły populizm ruchem możliwym do zaakceptowania przez licznych polityków. Ta kompromisowa, integracyjna strategia, zaproponowana

⁴⁰ M. Kula, *Historia Brazylii*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987, s. 202.

⁴¹ *Ibid.*, s. 227.

przez populizm, satysfakcjonowała przemysłowców pod względem stosowanego systemu taryf i kredytów, plantatorów pod względem rozwijającego się rynku miejskiego i stałej kontroli nad wiejską siłą roboczą, klasy średnie zadowalał nacjonalistyczny rozwój państwa, polityka zatrudnienia i ubezpieczeń socjalne, większość zaś robotników miejskich — dobra socjalne i korzyści związkowe. W tym okresie strukturalne bariery dla autonomicznego rozwoju pozostały nienaruszone. Dokąd polityczna instytucjonalizacja dotrzymywała kroku mobilizacji społecznej i dokąd trwała faza substytucji importu, mogły kwitnąć koalicje populistyczne.

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych perspektywy rozwojowe wieloklasowego populizmu nie były zachęcające. Przywódcy populistyczni napotkali dużo problemów w utrzymaniu koalicji i wprowadzeniu w życie założeń programowych. Tym bardziej, że pojawiły się żądania nowych grup społecznych. W odpowiedzi na zmieniające się uwarunkowania część populistów dokonała reorientacji poglądów w kierunku prawicowym, dzięki czemu mogli zostać zaakceptowani przez elity wewnętrzne i zagraniczne. Inni zwrócili się na lewo i nawet wzięli udział w formowaniu grup partyzanckich. Większość jednakże pozostała osamotniona. Zarówno lewica, jak i prawica zaczęły potępiać populizm za nadmierne obciążenie własnej bazy społecznej i ponoszone koszty rozwoju. Podczas gdy klasy niższe były niezadowolone z drobnych ustępstw czynionych w ich interesie, klasy wyższe i średnie zaczęły wykazywać mniejszą tolerancję wobec reform socjalnych.

Współcześni populiści z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych włączyli do programów hasła Echeverria i Perona, trudno im jednak było przywrócić do życia populistyczne koalicje i programy z okresów wcześniejszych. Próby takie dowiodły nieadekwatności koncepcji populistycznych do rozwiązywania problemów współczesności. W sytuacji wykryzalizowanych, sprzecznych interesów, odpowiadających grze o sumie zerowej, przestrzeń do manewru na arenie politycznej okazała się ograniczona.

Oskarżenia wobec populizmu wysuwane przez lewicę i prawicę w rzeczywistości niewiele zmieniły się w ciągu półwiecza. W zasadzie poczynając od lat dwudziestych, konserwatyści niezmiennie traktowali populistów jako demagogicznych agitatorów, którzy pobudzają nadmierne oczekiwania mas, napędzają inflację, odstraszaają krajowy i zagraniczny kapitał oraz powodują polityczną destabilizację. Lewica z kolei krytykowała populistów jako demagogów oszukujących masy, którzy zabezpieczają istniejącą hierarchię siły i przywilejów.

Mimo kulturowej kontynuacji paternalizm okazał się mniej satysfakcjonujący dla zwiększającej się liczby świadomych własnej siły robotników. Natomiast przedstawicielom klas wyższych i średnich reformatorzy popu-

listyczni prezentowali się jako zbyt lewicowi, pozwalając na emancypację radykałów i tracąc kontrolę nad masami. Dostrzegana cena włączenia mas do systemu władzy — wzrastające zarobki, inflacja, transfer własności czy nawet przesunięcia społeczne (Kuba, Chile) — teraz okazała się wyższa niż ryzyko niewłączenia. W obliczu kryzysu gospodarczego i napięć społecznych do połowy lat siedemdziesiątych w większości latynoamerykańskich społeczeństw wojsko konsekwentnie odrzuciło populizm.

SUMMARY

The problems of Latin-American populism are closely connected with the problems of development and modernization. Populistic movements arouse in this region of the world in answer to the problems posed by modernisation and its consequences. Populism, assuming the form of political movements was characterised by search for ways out of social-economic underdevelopment as well as search for factors speeding up the development of a particular country. The paper analyses social, economic and political determinants, which lay at the basis of rise and fall of the populist system.